

תרופות ביום הכיפורים; פגימת מים לבליעת התרופה; טיב המזון לחולה שיש בו סכנה

1. דבר שאינו ראוי למאכל
2. חולה ואכילה שלא כדרך הנאה
3. פגימת משקין
4. איכות המאכל והמשקה בחולה שיש בו סכנה

כלל בסיסי באיסורי אכילה שבתורה הוא, שכל דבר שאינו ראוי למאכל, אינו אסור מן התורה באכילה. עם זאת, יש בזה איסור מדרבנן.

וכך נפסק בשולחן ערוך (סימן תריב סעיף ו):

”אכל אוכלים שאינם ראויים לאכילה... פטור”.

וכותב על כך המשנה ברורה (ס”ק ט”ו):

”...וכן באוכלים שאינם ראויים לאכילה יש איסור לכתחלה מדרבנן, ואפילו בחצי שיעור מהן ג”כ יש ליזהר לכתחלה [פמ”ג].”

בבסיס נידון זה ישנו דיון רחב בראשונים ובאחרונים, שאת יסודותיו נלמד להלן בעז”ה. נידון זה משליך על שאלת נטילת תרופות ביום הכיפורים לחולה שאין בו סכנה.

דבר שאינו ראוי למאכל

במשנה ביומא (פא, א) שנינו:

”אכל אוכלין שאינן ראויין לאכילה, ושתה משקין שאינן ראויין לשתיה, ושתה ציר או מורייס – פטור”.

מבאר הרמב”ם (הלכות שביתת עשור פרק ב הלכה ה), שעדיין הדבר אסור מדרבנן:

”אכל אוכלים שאינן ראויין למאכל אדם כגון עשבים המרים או שרפים הבאושין או ששתה משקין שאינן ראויין לשתיה כגון ציר או מורייס וחומץ חי אפילו אכל ושתה מהן הרבה הרי זה פטור מן הכרת אבל מכין אותו מכת מרדות”.

הסיבה לכך היא, שמאחר שהאדם במעשיו הוכיח שעבורו המאכל הזה חשוב וראוי לאכילה, ודאי יש בדבר איסור, אף אם לא איסור מן התורה.

בדעת הטור (סימן תריב) בנושא ישנה לכאורה סתירה. מצד אחד כותב הטור: ”אכל מדבר שאינו ראוי לאכילה, כתב אבי העזרי דאפילו איסורא ליכא”. מצד שני, לאחר כמה שורות,

כותב הטור: "שתה משקין שאינן ראויין לשתיה, כגון ציר או מורייס וחומץ חי - פטור אבל אסור".

איך מיישבים את דברי הטור? האם יש חילוק בין אכילה לשתיה? הבית יוסף ובעקבותיו הפרישה ועוד כותבים שתי חילוקים:

"ומיהו אפשר דלא כתב אבי העזרי דאפילו איסורא ליכא בדבר שאינו ראוי לאכילה, אלא באוכל פחות מכשיעור דוקא. ובהכי ניחא מה שכתב רבינו "שתה משקין שאינם ראויין לשתיה כגון ציר ומורייס וחומץ חי פטור אבל אסור", דלא פליג אמה (=על מה) שכתב כאן בשם אבי העזרי בלא שום חולק. דאיכא למימר, דההיא בשותה כשיעור היא. ומודה בה אבי העזרי דאיסורא איכא, כיון שהיא כשיעור. ומיהו, ההיא בלאו הכי מיתרצא (=יש ליישב את הסתירה גם באופן אחר), דאיכא למימר דדוקא בשותה ציר או מורייס או חומץ שהם דברים שנאכלים על ידי טיבול הוא דקאמר דאיכא איסורא, וכי קאמר אבי העזרי דאפילו איסורא ליכא - כשאינם ראויים למאכל אדם כלל. אבל אין לומר דבמאכלים שאינם ראויים דוקא קאמר אבי העזרי דאפילו איסורא ליכא ולא במשקין שאינם ראויים, דאין סברא לחלק בין מאכלים למשקין בכך".

כלומר, ודאי אין חילוק עקרוני בין מאכלים למשקאות. שני חילוקים אפשריים. האחד, שבאכילת דבר שאינו ראוי למאכל יש הבדל בין אכילה ושתיה כשיעור, לבין פחות מכשיעור. אכילה כשיעור אף שאיננה אסורה מדאורייתא היא אסורה מדרבנן. אכילה ושתיה פחות מכך אינה אסורה כלל לדעת אבי העזרי (הוא ראבי"ה) שכפי שראינו הרמב"ם חולק עליו.

בביאור חילוק זה יש שתי דרכים באחרונים. כידוע, כל האיסור על אכילת חצי שיעור היא משום "חזי לאיצטרופי", כלומר שמאחר שאם היה ממשיך את אכילתו עד לשיעור היה מתחייב מן התורה, ממילא יש איסור גם על אכילת החצי שיעור אף אם לא ממשיך עד לכשיעור. וכתבו האחרונים לבאר למה לדעת הבית יוסף אין במאכלים שאינם ראויים לאכילה איסור חצי שיעור, הבית מאיר כתב שהטעם לכך הוא שמאחר שגם אם יאכל שיעור ממאכל זה לא יתחייב לעולם מן התורה, גם בחצי השיעור אין איסור כלל. אבל באכילת שיעור שלם יש איסור מדרבנן. רוב האחרונים מפרשים באופן אחר, שמאחר ומדובר במאכל שאינו ראוי לאכילה, אין סברא לחשוב שיבוא להשלים אכילתו לכשיעור, וממילא מה שטעם פחות מכשיעור ממאכל זה, הוא דבר העומד בפני עצמו ואיננו ראוי להצטרף לחצי שיעור אחר.

החילוק השני, הוא בין דברים שאינם ראויים למאכל ומשקה כלל ועיקר, שאין בהם כל איסור, לבין כאלה שכשלעצמם אינם ראויים למאכל אבל ניתן לשפר את טעמם באמצעות טיבול, ולגביהם אף שמדאורייתא אין בהם איסור מאחר שאינם ראויים לאכילה, מכל מקום כיוון שבסך הכל לאחר שמטבלם הם כן ראויים לאכילה, יש בהם איסור מדרבנן.

לעומתם, הב"ח אינו מקבל את החילוק בין אכילה ושתייה כשיעור או פחות מכשיעור, ומוכיח שראבי"ה עצמו שכתב שאין איסור עסק באכילה כשיעור ומכל מקום כתב שאין בכך איסור, ולכן כתב לחלק בין אכילה שהיא מתוך כוונה להשביע את רעבונו של האוכל, שבזה אף על פי שהמאכל מצד עצמו אינו ראוי לאכילה מכל מקום יש בזה איסור דרבנן, אבל האוכל מאכלים אלו במטרה ללחלח את גרונו בלבד, שאז לדעת אבי העזרי אין בדבר כל איסור.

רבינו הגאון הגדול רבי אשר וייס שליט"א כותב, כי על פי כל חילוקים אלה יש מקום להתיר נטילת תרופות ביום הכיפורים אף לחולה שאין בו סכנה. באופן בסיסי תרופות הן דבר שאינו ראוי למאכל. לפי החילוק הראשון שהדבר תלוי בשיעור, ודאי שאין בתרופה שיעור ככותבת או כמלוא לוגמיו. לפי הטעם השני, שיש חילוק בין דבר שאינו ראוי כלל, לבין דבר שניתן לתקן את טעמו באמצעות טיבול, גם כן עולה שאין בדבר איסור, שהרי בתרופות אין טעם כלל, וטעמים המר אינו ניתן לתיקון. גם לפי דברי הב"ח אין איסור בתרופות, מאחר שאינו נוטלם למטרת שביעה, אלא לצורך רפואתו בלבד.

בשו"ת שאגת אריה (ישנות סימן עד), אינו מקבל את פירושי הבית יוסף, וכותב שהם דחוקים בלשון הראבי"ה והטור, ומכריע:

"אבל הדבר ברור דלראבי"ה בין אוכלין ובין משקין שאינן ראויין בתרווייהו ס"ל דפטור ומותר בכל גווני. ומשום דקשה דברי הטור אהדדי אין לנו לבדות חלוקים שאין להם עיקר..."

עוד כותב השאגת אריה, כי לדעתו אין לתרץ גם את דברי הרמב"ם שלא יסתרו לדברי ראבי"ה, אלא באמת יש ביניהם מחלוקת בזה, ולדעת הרמב"ם לעולם יש איסור מדרבנן בדבר. להלכה מכריע השאגת אריה כדעת הרמב"ם, ומוסיף שמחלוקת זו דומה למחלוקת הראשונים באכילה שלא כדרך הנאה, שלרוב הראשונים אסורה מדרבנן, ולדעת ראבי"ה מותרת לכתחילה (כמו שכתב המרדכי בפסחים דף כד), ומאחר שיש להחמיר כרוב הראשונים באכילה שלא כדרך הנאה, כך גם לגבי אכילת דבר שאינו ראוי למאכל.

למעשה, כזכור המשנה ברורה פסק כדעת הפרי מגדים שגם באכילת חצי שיעור מדבר שאינו ראוי למאכל ישנו איסור מדרבנן.

חולה ותרופה שלא כדרך הנאה

כל זאת לגבי אדם בריא, אך לגבי חולה יש צדדים נוספים להקל.

ברמ"א (ביו"ד סימן קנה, ג) כתב:

”בשאר איסורים מתרפאים במקום סכנה אפילו דרך הנאתן. ושלא במקום סכנה, כדרך הנאתן אסור, שלא כדרך הנאתן מותר... יש אומרים דכל איסורי הנאה מדרבנן מותר להתרפאות בהן אפילו חולה שאין בו סכנה”.

וכותב על כך הש”ך (ס”ק יד):

”מותר להתרפאות כו’. ובלבד שלא יאכל וישתה האיסור, שם, וכ”כ הרב בסמוך. והיינו דוקא כדרך אכילתו, אבל שלא כדרך אכילתו, כי המרדכי ואגודה ר”פ כ”ש בשם ראבי”ה דמותר, וכתב עוד המרדכי שם דמהאי טעמא מותר לאכול חלב חי, ומיהו אדם בריא יזהר. ע”כ”.

הוי אומר, שאף שלא הותר לחולה איסורים מדרבנן, מכל מקום אם זה שלא כדרך הנאתו מותר. לכן, יש קולא נוספת בבליעת תרופות ביום הכיפורים, שמלבד מה שהתרופה אינה ראוי לאכילה כלל ומשום כך לכל היותר היא אסורה מדרבנן, ומלבד מה שיתכן שיש קולא בכך שהדבר פחות משיעור, יש להקל בה גם מצד מה שהיא נלקחת בבליעה ולא נאכלת כדרך אכילה.

אך כידוע, השוואה זו בין אכילה שלא כדרך הנאה בכל איסורי התורה (לגביהם עוסקים דברי הרמ”א והש”ך), לבין אכילה שלא כדרך הנאה ביום הכיפורים, אינה מובנת מאליה. בשיעור הראשון עסקנו בהגדרת מצוות העינוי ביום הכיפורים והשלכותיה. הבאנו שם את חקירת האחרונים, האם יסוד איסור האכילה והשתייה ביום הכיפורים דומה ליסוד האיסור של כל איסורי האכילה שבתורה, או שדין יום הכיפורים שונה, מאחר שלא נאמר בו בתורה כלל לשון איסור ”אכילה”, אלא נצטוונו על ה”עינוי”, ולכן יש מקום לומר שבכל דבר שבו מתבטל העינוי, אף אם לא יעמוד בגדרים של ”אכילה”, יהיה בו איסור מן התורה.

אחד ההבדלים שעשויים להתקיים לאור חקירה זו נוגע לחידושו של בעל ה”שאגת אריה”. השאגת אריה (שו”ת סימן עו) מחדש, שאף על פי שבכל התורה הכלל הוא שאין לוקים על איסורי אכילה אלא דרך אכילתם (פסחים כד, ב), כגון האוכל חלב חי, מכל מקום ביום הכיפורים חייב אף באכילה בדרך זו, משום שביום הכיפורים לא נאמר לשון ”אכילה”, אלא לשון ”עינוי”, וחייב הכרת תלוי ב”נפש אשר לא תעונה”, ומשום כך בכל דרך שבה אינו מעונה, אפילו אם זה שלא כדרך אכילה, חייב. לדעת השאגת אריה מסכים הישועות יעקב (או”ח סי’ תריב סק”א). אמנם הרבה אחרונים חולקים עליו ופוטרים גם ביום הכיפורים אכילה שלא כדרך הנאתה, ביניהם הנודע ביהודה תנינא סימן קטו (בתשובה מבן המחבר), הכתב סופר או”ח סימן קיא, השואל ומשיב מהדורה ג’ חלק א סימן תב, ומהרש”ם חלק א סימן קכד.

הקובץ הערות (יבמות סימן עג ס”ק ג-ה, קובץ שיעורים פסחים אות קצז) כותב, שלכאורה הדבר תלוי בהגדרת האיסור ביום הכיפורים, שאם גוף האיסור הוא בביטול העינוי,

צודקים דברי השאגת אריה, אבל אם האיסור הוא בדומה לשאר איסורי התורה ותלוי ב"מעשה אכילה", אם כן האוכל שלא כדרך אכילה לא יתחייב בכרת.

לפי דעת השאגת אריה, לכאורה אין מקום לצרף את שיטת הש"ך שבמקום שלא כדרך הנאתן מותרים איסורים דרבנן, שהרי ביום הכיפורים נאסר גם שלא כדרך הנאתן. אם כך, יוצא שנשארנו עם האיסור דרבנן שיש על אכילת דבר שאינו ראוי למאכל, כדעת הרמב"ם, וכפי שהחמיר המשנה ברורה בשם הפרי מגדים שאפילו בחצי שיעור הדבר אסור.

אלא שיש עדיין מקום לחלק ולטעון, שכל זאת לגבי אכילת מאכלים כגון אכילת חלב חי, שיש כאן אכילה, אלא שהיא נעשית בשינוי מהדרך שבה נהוג לאכול את אותו הדבר, אבל בליעה של תרופה איננה נחשבת כלל לאכילה בשום אופן, מפני שאין זה שינוי מצורת האכילה, אלא שכך הוא דרכה של תרופה שאין בה אכילה כלל (אין שום דרך שבה אכן אוכלים תרופה). המעבר דרך הגרון אינו אלא שיטה להחדיר את התרופה אל הגוף, ואחת היא אם הדבר נעשה באמצעות פתילה, גלולה, זריקה או עירווי.

בנוסף, יש מקום לומר שגם שאגת אריה יודה לכך, משום שעיקר טענתו הייתה שהאיסור ביום הכיפורים אינו תלוי באכילה אלא בביטול העינוי, ובכל דרך שבה מתבטל העינוי נאסרה האכילה אפילו אם היא שלא כדרך ההנאה, אמנם יתכן שתרופה שונה מכך כיון שתרופה אינה מבטלת את העינוי כלל ואיננה אוכלת או שתיה כלל.

למעשה, כך הסכמת כל הפוסקים האחרונים להתיר לחולה שאין בו סכנה לקחת תרופות שהוא זקוק להן.¹ יש אומרים שאם התרופה אין טעמה מר, יש לעטוף אותה בנייר דק ולבלוע אותה כשהיא עטופה (שמירת שבת כהלכתה פרק לט סעיף ח בשם הגרש"ז אורבאד). ולדעת האחיעזר (חלק ג סימן ל), גם אם טעמה מר יש לעטוף אותה קודם הנייר.

יש להדגיש כי כל היתר זה הוא רק לחולה שנפל למשכב, ובעיקר משום שאם לא כן יש בכך איסור בפני עצמו משום גזירת שחיקת סממנים. עם זאת, גם אדם שכעת הוא בריא אלא שאם לא יקח את התרופה יגיע למצב של חולה שאין בו סכנה, כגון אדם הסובל ממגרנה קשה, מותר לו לבלוע תרופה ללא מים כדי למנוע את ההתקף. ועדיף – באמצעות פתילה, אם הדבר אפשרי (נשמת אברהם חלק א עמ' תשנח בשם הגר"י נויבירט)

פגימת משקין

נושא הנלווה לשאלת התרופות ביום הכיפורים הוא שתיית מים בכדי לבלוע את התרופה. כל הפוסקים כותבים, כי מי שיכול לבלוע את התרופה ללא שתיית מים, עדיף שיעשה כן. אך מי שנזקק למעט מים, נתקל בבעיה. בעוד והתרופה עצמה מותרת מטעם שאינה ראויה

¹ בין היתר עיין אגרות משה או"ח ח"ג סי' צא, שלחן שלמה ערכי רפואה חלק ב עמ' קצב, ומתבססים על דברי הכתב סופר אורח חיים סימן קיא והשדי חמד מערכת יום הכיפורים סימן ג ס"ק ח.

למאכל וגם זה של כדרך הנאתן, וכמו שביארנו לעיל, הרי שהמים ודאי ראויים לשתייה והם כדרך הנאתן. לכן, במצב בו אין ברירה אלא לקחת את התרופה עם מעט מים, כתבו הפוסקים שיש למהול במים מעט דברים מרים, או תמצית תה במרירות גבוהה, בכדי לפגום בטעמים (כמובן שמדובר על שתיית מים פחות מכשיעור). כיוצא בזה אם התרופה מרה, יכול לפורר אותה אל תוך המים ולשתותם.

פגימת הטעם מועילה, משום שבכך המשקה הופך להיות "אינו ראוי למאכל", כמבואר במשנה ברורה בסימן תרי"ב ס"ק יב, על מה שכתב השולחן ערוך בדין אכילת דברים שאינם ראויים למאכל, שהכוונה ל- "דברים מרים או נבאשים עד שאינם ראויים מחמת זה לאכילה כלל".

לפי פשטות דברי המשנה ברורה, יש למהול את המים בדבר מר עד כדי שיהיה מאוס ממש ואינו ראוי לשתייה כלל, אך כתבו הפוסקים שאין צריך להגיע עד לרמה זו שממש יהיו המים מעוררים בחילה (נשמת אברהם חלק א עמ' תשנח בשם הגרי"ש אלישיב).

באגרות משה (אורח חיים חלק ג סימן צא) חידש, שבמקרה של חולה שכעת אין בו סכנה, אך אם אינו נוטל את התרופה עלול להגיע לכלל סכנה, גם מחלתו העכשווית נחשבת למחלה מסוכנת, ולכן אם אינו יכול לקחת את התרופה ללא מים או עם מים מרים, מותר לו לקחת אותה עם מעט מים פחות מכשיעור אף ללא שיפגום אותם.

לכאורה הוא הדין לחולה הסובל מאבנים בכליות, וכעת מצבו הוא כשל חולה שאין בו סכנה, אך הותר לו לשתות לשיעורין כדי למנוע התקף, שמאחר שאם לא ישתה יגיע לכלל סכנה, אם אינו יכול לשתות מים פגומים יוכל לשתות מים רגילים.

איכות המאכל והמשקה בחולה שיש בו סכנה

כל זאת לגבי חולה שאין בו סכנה, אך לגבי חולה שיש בו סכנה שחייב לשתות ביום הכיפורים, בין אם לשיעורים או כדרכו, דנו הפוסקים האם גם לגביו נאמר שצריך לפגום את המים, ומשום שגם כך יתמלאו הדרישות הרפואיות, או שאצלו הדין שונה ויכול לשתות מים מתוקנים וטעימים.

הגר"מ שטרנבוך שליט"א בספרו מועדים וזמנים (ח"א סי' ס') כותב שודאי אין צריך להקפיד בכך ושכן המנהג פשוט. כך גם פוסק רבינו הגר"א וייס שליט"א, המוסיף שעדיף לאכול מאכלים שמנים שיישבו את דעתו של החולה וכך יוכל למעט בכמות האכילה.

עם זאת, נודעו דברי החתם סופר (ח"ו סי' כ"ג) שכתב:

"וישתה רק הנאת מיעיו ולא הנאת גרונו, היינו תה וקפה בלי סוכר וחלב ומרק לא מתובל, ואם היה אפשר שלא כדרך אכילתן היה עדיף טפ"י".

הטעם לכך הוא פשוט כאמור שלדעות שאכילה שלא כדרך הנאה פטור עליה מן התורה גם ביום הכיפורים, ודאי עדיף למעט האיסור (וכך כתבו הכתב סופר והשדי חמד שהבאנו לעיל בהערה).

יש שכתבו שגם החתם סופר אינו מדבר אלא על נידון השאלה שם שהייתה מגיפת חולירע והוצרכו גם הבריאים לאכול, ואז יש מקום להחמיר, אבל חולה שיש בו סכנה שהתירה לו התורה לאכול ביום הכיפורים, אינו צריך לדקדק בדבר לפגום האכילה והשתייה. ואפשר דהחת"ס מייירי דווקא בעובדא דמיירי שם שהיה מגיפת חולירע ל"ע וגם הבריאים הוצרכו לאכול, משא"כ לחולה שהותרה האכילה עקב מחלתו.

בכל מקרה, כתבו הפוסקים שברור הדבר שאכילה שאין בה תועלת לגוף אלא הנאה גרידא, אסורה בתכלית גם לחולה שיש בו סכנה שהותר לו לאכול כדרכו (נשמת אברהם שם).

הרב ראובן מרגליות זצ"ל, בספרו "נפש חיה" (סי' תריח סעי' י"ז), כתב ע"פ שו"ת הלכות קטנות (ח"ב סי' רפ"ב), שיש לשקול על פי רופא, אם די לחולה בשתיית מים בלבד, לא ישתה שאר מיני משקאות, כי מים אינם מזינים ואין בהם "הנאת מעיים" כיון שאין בהם טעם. אך בנשמת אברהם (סי' תרי"ב סק"א) כתב בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל, וכן כתב בשו"ת יביע אומר (ח"ב סי' ל"א), שפשוט שמותר לשתות כל משקה שהוא ואין צריך להקפיד לשתות מים בלבד, ועל אחת כמה וכמה אם על ידי שיאכל או ישתה מאכלים ומשקאות שמנים ומזינים יוכל להימנע מאכילה ושתייה מרובה שוודאי יעשה כן.